

HÁROMSZÉKI BENCE

A rendszerváltoztatás utáni jogtudat- kutatásokról röviden

ABSTRACT

Since the 1990s, regime change has brought radical changes in almost every respect in Hungary. The legal culture, the legal socialisation and the legal consciousness of Hungarian society were also transformed and shaped. In the present study – without attempting to be comprehensive –, I have examined some of the more important Hungarian research on this topic, paying particular attention to the focus groups, the types of questions and the topics through which the researchers have tried to explore the current state of Hungarian legal consciousness.

Keywords: legal culture ■ legal socialisation ■ legal consciousness
■ empirical research

I. BEVEZETŐ

Az 1990-es évektől a rendszerváltoztatás radikális politikai, társadalmi és gazdasági változásokat hozott, amellyel együtt járt a jogról alkotott kép formálódása is. Az értékrend gyorsuló ütemű változása, a társadalmi nyilvánosság kiszélesedése, a szólás- és sajtószabadság, illetve a tömegtájékoztatás technikai feltételeinek robbanásszerű változása, valamint az oktatási rendszer átalakulása nyilvánvalóan kihatott a szocializáció, s ezen keresztül a jogi szocializáció működésére is. A változás különböző területeinek felsorolása nyilván csak a teljesség igénye nélkül lehetséges, hiszen Magyarországon 1990-től az egész „rendszer” megváltozott, ezzel együtt annak összes strukturális eleme is átalakult. A többpártrendszeren alapuló képviselői demokrácia együtt járt az állampolgári kultúra demokratikus irányba való fejlődésével, és a hatalmi ágak elválasztásán alapuló kormányzati rendszer magával hozta új intézmények létrehozását, amely körülmény szintén jelentős hatást gyakorolt az állampolgároknak az államhoz és a joghoz való viszonyára. Hasonlóan erőteljes hatása volt a gazdasági rend átalakulásának, a tervgazdálkodás

viSSzaszorulásának és a piacgazdaság térnyerésének. Emellett a kutatás szabadságának biztosítása együtt járt a marxizmus egyeduralma alóli felszabadulással és új társadalomtudományi diszciplínák megjelenésével, s az egyetemi képzés szerkezetének átalakulásával párhuzamosan megnövekedett a társadalomtudományi kutatóhelyek száma is. Ugyanakkor szem előtt kell tartanunk azt is, hogy az értékek, a kultúra, a politikai és a gazdasági rendszer nem egy csapásra és véglegesen alakultak át a rendszerváltáskor, hanem az elmúlt harminc évben további jelentős változásokon mentek keresztül. A kutatások ismertetése előtt jegyzem meg, hogy a szakirodalom tanulmányozása alapján a rendszerváltás első két évtizedében átmenetileg visszaesett a jogtudatkutatás Magyarországon. H. Szilágyi István szerint ennek egyik oka a területen bekövetkezett számtalan személyi változás. A jogtudatkutatásokban korábban résztvevő tudósok szakterületet váltottak, voltak, akik külföldre mentek, s az idő múlásával szakmán belül egy generációváltásra is sor került, ezen túlmenően az ideológiai korlátok ledőlése a szakmában a tananyagfejlesztés feladatát állította előtérbe az alap kutatások helyett. A rendszerváltoztatást követő első évtized az elméleti építkezés jegyében telt, s a korábbiak mellett új módszerek bevezetése is sor került. A jogi szocializáció iránti érdeklődés két irányban fejlődött tovább: egyrészt a középiskolás és fiatalabb korosztályok, másrészt a joghallgatók jogtudatának vizsgálata irányába. A későbbiekben pedig a joghallgatók körében végzett vizsgálatok Kelemen László és Fónai Mihály munkái révén összekapcsolódtak a jogászszág különböző csoportjaiban folytatott kutatásokkal.^[1]

II. A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ ELSŐ ÉVTIZED FONTOSABB KUTATÁSAI

Csepeli György és Örkény Antal 1989 tavaszán kezdődő felmérésének célja az volt, hogy vizsgálja az értelmiség egyes csoportjainak vélekedését a halálbüntetés és a kisebbségek diszkriminációja ügyéről, valamint ezek összefüggését a liberális eszmékkel. A 694 fős értelmiségi mintában kérdőívvel dolgoztak és a halálbüntetés kapcsán két, logikailag ellentmondó tételt használtak, amivel kizárhatták az ellentétes válaszokat. A vélemények elemzése azt mutatta, hogy a válaszok kb.70 %-a volt értékelhető, és az összes megkérdezett több, mint fele helytelenítette azt a nézetet, hogy a „javíthatatlan bűnözőkkel szemben a társadalom egyedül a halálbüntetés fenntartásával védekezhet”. A kutatás megállapította, hogy a halálbüntetés ellenzésének foka a műveltséggel emelkedett, és hivatási csoportok szerint változott. A humanizmus és a tolerancia elválásának mérésére négy alcsoportra osztották a válaszadókat, megkülönböztetve az intoleránsakat, akik igenlik a halálbüntetést és elfogadják a diszkriminációt, a toleránsakat, akik elutasítják ezeket, a következtelen toleránsakat, akik a halálbün-

[1] H. Szilágyi, 2021, 41-44.

tetés elutasítása mellett elfogadják a diszkriminációt, és végül az áltoleránsakat, akik a halálbüntetés elfogadása mellett ellenzik a diszkriminációt. A kutatás két vonatkozásban is tovább hatott a későbbi vizsgálatokra. Egyrészt a halálbüntetéshez való viszony vizsgálata a büntetési igény változásának egy fontos indikátora maradt a továbbiakban is, másrészt a kutatás először kapcsolta össze a társadalmi jogtudat vizsgálatát a politikai kultúra tanulmányozásával.^[2]

1998-ban Kormány Attila az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán végzett 200 főre kiterjedő empirikus vizsgálatot a jogismeret és jogtudat vizsgálatára. Kérdései az összehasonlíthatóság érdekében követték az 1965-ös, Kulcsár Kálmán-féle felmérés kérdéseit, bár a kutatás fő célja a rendszerváltoztatás utáni új jogintézmények ismeretének felmérése volt. Az értékelés során megállapították, hogy az állampolgárok felületesen ismerik a jogszabályokat, s különösen igaz volt ez az Alkotmányban lefektetett normákra. A korábbi kutatásokkal egyezően kiderült az is, hogy a magasabb iskolai végzettségűek jogismereti szintje is magasabb, továbbá kimutatták, hogy a célcsoport büntetőjoggal, különösen a hagyományos értékekkel kapcsolatos tudásszintje a legszélesebb körű. Kiderült a kutatás értékelésekor, hogy csökkent a falun és városban élők, valamint a nők és férfiak jogismerete közti különbség. A médiumok jogismeret-terjesztésben betöltött szerepét jelentősen itélte a kutatás, viszont hangsúlyozták, hogy a tömegtájékoztatásból szerzett információk zöme pontatlan, sokszor megzavarja az embereket. Kormány a kutatást összességében borúlátó értékeléssel zárta, mivel véleménye szerint az adott kor magyar társadalmában az emberek nem bíztak a jogban, a jogkövetés inkább szokásszerű volt, mint tudatos, s inkább a szankcióktól való félelem hatására következett be.^[3]

Gajduschek György, aki publikációiban részletesen bemutatja a Magyarországon megjelent, 1990 utáni jogtudatkutatók túlnyomó részét, hangsúlyosnak tekinti Visegrády Antal és Schadt Mária egyetemi hallgatók körében végzett, 1984-es adatfelvétel^[4] longitudinálissá fejlesztését. 1996 tavaszán mélyinterjúkat készítettek és a következő év őszén próbakérdőívvel 30 hallgatót kérdeztek meg. Átdolgozták a korábbi kérdőívet, hozzáigazítva azt az időközben megváltozott társadalmi-politikai viszonyokhoz, továbbá új tételek is beépítésre kerültek. Az 500 fős mintába a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem öt karáról 100-100 hallgató került kiválasztásra az 1998/1999-es tanév őszi szemeszterében végzett adatfelvételhez. A vizsgálat célja annak felderítése volt, hogy a jövő értelmisége hogyan vélekedik a jogismeret fontosságáról, milyen ismeretekkel rendelkeznek bizonyos jogintézményekről. A kontrollváltozók között a válaszadók társadalmi háttérét vizsgálták, továbbá a jogi ismereteik forrásait is igyekeztek feltérképezni. A hallgatók a jogszabályok ismeretét egyöntetűen fontosnak tartották, azonban a konkrét jogintézmények ismerete és értékelése terén már jelentős eltérések mutatkoztak a nemek és a karok között is. A halálbün-

[2] Csepeli – Örkény, 1990, 678-683.

[3] Kormány, 1998, 173-211.

[4] Visegrády – Schadt, 1985, 735-744.

tetés eltörlését támogatók aránya a két kutatás között eltelt másfél évtizedben 18%-ról 46%-ra emelkedett, azonban még így is kisebbségben maradtak a halálbüntetés visszaállítását igénylőkkel szemben, ugyanakkor az eutanázia intézményének bevezetését a megkérdezettek kétharmada támogatta. A jogismeret forrásainak tekintetében váratlan volt a kutatásban, hogy míg a hagyományos médiumokat a tizenöt évvel korábbi felmérésben a válaszadók egynegyede jelölte meg legfontosabb jogi hírforrásként, az 1998–1999-es adatok azt mutatták, hogy az ismeretszerzés aktív formái messze megelőzték a tömegtájékoztatósi formákat.^[5] A kutatás értékeléséhez hozzátartozik a Gajdusчек Görgy által megfogalmazott módszertani bírálat is, amelyben a szerző felhívta a figyelmet a mintavétel körüli bizonytalanságokra, a vizsgálatban használt kérdőív közlésének elmulasztására, a vizsgálati adatok ismertetésének hiányosságaira és az adatokkal nem mindig alátámasztható következtetésekre. Gajdusчек György – Visegrády munkájának elismerése mellett – erőteljesen kritizálta a tanulmányt annak okán, hogy az adatfelvétel módjáról keveset publikált a szerző, s nem ismert, hogyan történt a hallgatók kiválasztása, azaz mennyire reprezentatív a minta. Ezek olyan szükséges adatok, amelyek nélkül nem szabadna közölni kutatási eredményeket, mivel az adatfelvétel nem rekonstruálható.^[6]

Fenti kutatással párhuzamosan Szabó Ildikó és Örkény Antal vezetett vizsgálatot, amelynek célja a 18–19 éves gimnazista fiatalok állampolgári kultúrájának megismerése volt. A kérdőív tematikája négy fő részre összpontosított: a politikai ismeretekre, érzelmekre, értékekre és a politikai cselekvés mintáira. A diákok több mint fele csak az Országgyűlésről, a helyi önkormányzatokról és a minisztériumokról rendelkezett ismeretekkel. Több, mint egynegyedük tudta a kormány, a szakszervezetek és az Alkotmánybíróság feladatait. A politikai pártok és a bíróságok szerepével pedig kevesebb, mint negyedük volt tisztában. Legtöbb ismerettel a gimnazisták, aztán a szakközépiskolások, végül a szakiskolások rendelkeztek, s minden iskolatípusban a fiúk voltak tájékozottabbak. A jogrend garanciáiról szóló kérdésekben az Alkotmány tartalmát és az Alkotmánybíróság feladatait firtatták a kutatók. Az előbbivel a diákok csupán 12%-a volt tisztában, az Alkotmánybíróság funkciójáról csupán 3%-uk rendelkezett érdemi ismeretekkel. A tanulók halálbüntetéssel kapcsolatos állásfoglalását is részletesen elemezték a kutatók, az értékelés alapján a válaszadók többsége halálbüntetés-pártinak bizonyult. A gimnazisták 64%-a volt ezen az állásponton, a szakközépiskolások fiúk 79%-a fogadta el a legsúlyosabb szankciót. A kutatásban vizsgálták a halálbüntetés-párti álláspontnak az antiszociális beállítódással, a politika mint érték elutasításával és az abortuszellenességgel meglevő összefüggéseit. A legfontosabb következtetés e körben a következő volt: az abortuszellenesség a halálbüntetés elfogadásával, sőt igenlésével együtt jelentkezett, merev ellenpontjaként a liberális attitűdnek. A hírfogyasztás mérésére a kutatók a televíziós hírműsorok nézettségének elemzését használták. Az ál-

[5] Visegrády – Schadt, 2000, 745-750.

[6] Gajdusчек, 2016, 11.

lampolgári aktivitást három kérdéskörben vizsgálták: az elsővel a szervezetekhez való csatlakozási hajlandóságot, a másodikkal az aláírásgyűjtésekben való aktivitást, a harmadikkal pedig egy iskolai konfliktusba való beavatkozásra való hajlandóságot értékelték. A politikai aktivitás elemei közül a szervezetekben való részvétel a legnépszerűbb, erre a lányok sokkal nyitottabbak voltak a fiúknál. Kevésbé vonzó aktivitási formának bizonyult az aláírásgyűjtésekhez való csatlakozás, a legcsekélyebb aktivitási hajlandóság az iskolai konfliktusba való beavatkozás terén mutatkozott. A diákok fele nem kívánt részt venni semmilyen szervezet munkájában, nem érdekelte semmilyen aláírásgyűjtési akció, az iskolai konfliktusban pedig a megkérdezettek közel fele a hallgatást választotta. A kisebbségekhez való viszony vizsgálata során kiderült, hogy a fiatalok alapvetően cigányellenesek. A középiskolások 60%-a mondta azt, hogy cigány származású személlyel nem szívesen dolgozna együtt.^[7]

Váriné Szilágyi Ibolya az előbbieknél fiatalabb korosztályokra terjesztette ki a jogi szocializáció vizsgálatát, amelynek első részében hatodik és nyolcadik osztályos általános iskolás és második gimnazisták köréből összeállított mintán végeztek kérdőíves vizsgálatot. A projekt célja a tizenévesek jogismeretén túlmenően a jogi érzékenységük vizsgálata volt, ennek során a kulcsfontosságú jogi fogalmaknak tulajdonított jelentések és értékek, valamint a jogrendszer elemeire és működésére vonatkozó attitűdök felderítésére fókuszáltak a kutatók. A vizsgálatban leginkább két témára koncentráltak: a felelősség jelenlétére a jogi érzékenységben, valamint az életkor szerepére a jogi érzékenység alakulásában. Az első kérdésben úgy találták, hogy a tizenévesek érzelmileg pozitívan viszonyulnak a „felelősség” fogalmához, ugyanakkor a gimnazisták gyakrabban említették az önbecsüléssel, az önmegvalósítással összefüggésben a felelősség fogalmát, s ugyancsak az idősebbek voltak hajlamosabbak arra, hogy a „felelősséget” megkülönböztessék a „kötelezettségtől”. A kutatás rávilágított arra is, hogy az életkor előrehaladtával a „kötelességet” a fiatalok egyre inkább a „polgár” fogalmához társítják, viszont az életkortól független az a minta, hogy a fiatalok nagyobb felelősséget tulajdonítanak a személyeknek, mint az intézményeknek. A kutatócsoporthoz csatlakozott Sajó András is, aki ugyanezen az adatbázison dolgozva a jog elsődleges észlelését vizsgálta. A felmérés adatai igazolták előzetes feltevését, mely szerint a jogot elsősorban büntetőjogi funkciójában érzékeli az emberek.^[8] Váriné Szilágyi Ibolya az előzőekben ismertetett kérdőíves adatfelvételt egy kvalitatív vizsgálattal egészítette ki 1997-ben. A projekt második fázisában a fiatalok jogi érzékenységének társadalmi nemek szerinti különbségeire, valamint a jogi nézetek társadalmi bizalomhoz való kapcsolatára összpontosított az elemzés. Mindkét téma vizsgálata kapcsán először a korábbi kvantitatív adatfelvétel eredményeinek másodelemzését végezték el a kutatók, amelyet kiegészítettek a kérdőíves adatfelvételben részt vevő diákokkal készített csoportos interjúkkal. A 6-8 fős csoportokban folytatott beszélgetések témá-

[7] Szabó – Örkény, 1998, 15-207.

[8] Sajó, 1997, 153-160.

ját a kérdőívekben szereplő válaszok alapján felépített 12 elképzelt történetből választották ki. A beszélgetéseket magnóra rögzítették és tartalomelemzésnek vetették alá. A kutatás eredményei a fiatalok jogi érzékenységének nemek közötti különbségei tekintetében a következőket állapították meg: a fiúk inkább igyekeztek észszerűen számot vetni a cselekvések tágabb társadalmi mezőben mutatkozó következményeivel, míg a lányoknál a figyelem inkább a közvetlenül veszélyeztetett személy segítésére irányult. Kiderült az is, hogy a fiatalok jogi tájékozottsága még az őket legközvetlenebbül érintő területeken is nagyon hézagos. Megmutakoztak a nemek közötti különbségek a bizalom és a szolidaritás felfogása tekintetében is. A lányok gyakrabban társították a „bizalom” fogalmát a magánéletet megjelenítő fogalmakhoz és értékekhez, a fiúk inkább az „állampolgár” és a „nagykorúság” fogalmait kapcsolták össze azzal, ami azt jelzi, hogy a bizalmat inkább a személytelenebb szférákban értelmezték. A kutatás során a szerző végül arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált magyar fiatalok a jogrendszer működését általánosságban ismerik, és annak intézményeibe és szereplőibe vetett bizalom „biztatónan pozitív” volt.^[9]

Váriné fentebb ismertetett legfontosabb kutatásait „A jogtudatról – alulnézetben” című könyvében, 2010-ben foglalta össze. A kötet empirikus háttéréül a kutatások mellett Váriné fejlesztő tevékenysége során szerzett tapasztalatai is hozzájárultak.

Az oktatási jogok miniszteri biztosa a 2000–2001-es tanévben végeztetett országos kutatást a gyermekek és tanárok jogtudatának vizsgálatára, kiemelve az alkotmányos alapelvekre és az igazságszolgáltatás működésére vonatkozó kérdéseket. A munka során ötvözték a kérdőíves mintavétel, az interjú és a megfigyelés módszerét. A jogismeret mellett vizsgálták a konfliktuskezeléssel és előítéletességgel kapcsolatos attitűdöket, valamint a családi háttér és a tanári magatartás, továbbá az iskola szellemiségének hatását a diákok jogtudatára.^[10]

Kormány Attila egy hagyományos jogtudattal kapcsolatos kutatásra vállalkozott 1998-ban. Egy 219 fős mintán, a jogismeret változásának felderítését célzó, az 1965-ös Kulcsár-féle felmérésben alkalmazott kérdőív használatával készített felmérést. A minta kiválasztása azonban „teljesen véletlenszerű” volt, és semmit nem tudtak meg például annak szocio-demográfiai összetételéről. A jogismeret jogági megoszlásáról az adatok a korábbi kutatásokhoz hasonló eredményeket hoztak.^[11] Gajdusчек György azonban kritikai értékelésében kiemelte, hogy Kormány az eredmények értelmezésében az adatoktól elrugaszkozó következtetésre jutott. Például az alkotmányjogi ismereteket vizsgáló három kérdésre adott helyes válaszok aránya 87%, 69% és 76%, így Gajdusчек szerint kérdéses, hogy mire alapozza a szerző az alkotmányjogi ismeretek alacsony szintjére vonatkozó állítását.^[12]

[9] Váriné Szilágyi, 2010, 92-157.

[10] Gajdusчек, 2016, 16-17.

[11] Kormány, 1998, 173-211.

[12] Gajdusчек, 2016, 14.

A romák jogi kultúrájának vizsgálatára irányuló kutatások kezdetét az 1997–1999 között Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyik városi bíróságán végzett felmérés jelentette, amely arra a kérdésre kereste a választ, hogy a romák rendelkeznek-e olyan sajátos kulturális mintákkal, amelyek befolyásolják a joghoz való viszonyukat. A vizsgálat során 50 ügy lefolyását követték résztvevő megfigyelés módszerével. A megfigyelők a tárgyalásokon részletes leírásokat készítettek, és a legnagyobb pontossággal rögzítették a per szereplőinek viselkedését. A „cigány perek” összehasonlító elemzése számos érdekes formai jegyet tárt fel, ezek közül a legfontosabb volt a gyorsaság, vagyis, ha megjelentek a tárgyalás megtartásához szükséges személyek, akkor utána már minden ment, mint a karika-csapás. A vizsgálat továbbá arra a következtetésre jutott, hogy a „cigány per” nem per, hanem rítus, egy olyan cselekvési sor, amelynek nincs önmagában vett értelme a kívülállók számára. Pedig az a tény, hogy a rítusnak nincs önmagában értelme, nem jelenti azt, hogy nem szolgálhat valamilyen sajátos társadalmi funkciót. Ez a funkció a „cigány per” esetében – a kutatók véleménye szerint – a többségi társadalom és a roma kisebbség egymással szemben fennálló kölcsönös előítéleteinek fenntartását, emellett a roma kisebbség kirekesztettségének növekedését eredményezte. A „cigány perekben” megfigyelt sajátos viselkedési minták másodlagos jelentőséggel bírtak a romák életésélyeit meghatározó szociológiai tényezőkhöz, illetve a velük szemben érvényesülő diszkriminatív attitűdökhöz képest.^[13]

Megállapítható, hogy az ügyvédség hivatásrendjére vonatkozó kutatások is az 1990-es évek végén kezdődtek. A Török Helga és Badó Attila által végzett kutatásban hólabda-módszerrel válogattak ki 45 Csongrád megyei gazdasági vezetőt, akiket az ügyvédekről kialakult véleményükről kérdeztek. A vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy az 1990-es évek közepén a vezetők elégedettek voltak az ügyvédek által nyújtott szolgáltatásokkal, noha az ideálisnak tartott magas szintű elvárásoktól elmaradt az ügyvédek valós teljesítményének értékelése. Az interjúalanyok már érzékelték az ügyvédi társadalom erősödő belső differenciálódását, a sikeresnek számító ügyvédek túlterheltségét, valamint a szakmai ethosz lazaságát az üzleti titkok megtartása és az ügyfelekkel való kulturált kapcsolattartás terén.^[14]

Az Utasi Ágnes által vezetett kutatás az ügyvédség professzionális csoportjának átfogó elemzését tűzte célul. A kutatási projekt két reprezentatív mintára végzett adatfelvétellel épített: 1998-ban egy megyék és nemek szerint súlyozott, 1293 fős mintát postán küldött kérdőívekkel kérdeztek, 2015-ben pedig a korábbi kérdőívet felhasználva egy megyék szerint súlyozott, 1076 fős mintától online beérkezett adatokat vetették össze a korábbi adatokkal. Az összehasonlító elemzések révén pontos képet nyertek a magyar ügyvédség demográfiai jellemzőinek, társadalmi státuszának, kapcsolati tőkéjének és politikai orientációjának változásairól.^[15]

[13] H. Szilágyi, 2021, 53.

[14] Török – Badó, 1997, 104-111.

[15] H. Szilágyi, 2021, 53-54.

A romakutatások körében másodikként a 2000 ősztől kezdődő, féléves terepmunka anyagára épülő vizsgálatot említem, amelynek alanyai egy észak-kelet-magyarországi iparvárosban élő, „kukázó” roma család tagjai voltak. A kutatás célja a háromtagú család életmódjának antropológiai elemzése volt, elméleti háttere három összetevőre épült. Az életforma koncepciójának kialakításában a klasszikus szociológiai hagyományt vették alapul a kutatók, amely egyúttal kijelölte a vizsgálódások fő irányait, többek között a lakókörnyezet, a létfenntartás, a munkához való viszony, az egészségi állapot és a tisztálkodási szokások leírását. Az adatgyűjtésben itt is döntő szerepe volt a résztvevő megfigyeléstechnikájának, amit két képzett antropológus végzett, olyan alapossággal, ami megközelítette a kulturális antropológia klasszikus mércéit. A kutatásnak voltak kifejezetten jogi aspektusai is, mivel a családdal való kapcsolatfelvételre eleve egy diszkriminációs ügy kivizsgálása során került sor. A helyi önkormányzat ugyanis rendeletben tiltotta meg a „kukázást”, így az érintett romák ellen szabálysértési eljárásokat indítottak, és pénzbírsággal sújtották őket. Ez a történet készítette a kutatókat arra, hogy a család és a többségi társadalom viszonyának elemzésekor külön figyelmet szenteljenek a rendőrséggel kialakult kapcsolatokra. Mint kiderült, a rendőrök naponta találkoztak a család tagjaival, névről ismerték őket. Ennek köszönhetően, a szabálysértések hivatalos eljárásain túl más jellegű kapcsolat is kialakult a családtagok és a rendőrség között. A nyomozók információért cserébe kisebb pénzüsszegeket adtak nekik. A család tagjai így nem féltek a rendőroktól, soha nem szaladtak el a kukáktól, ha rendőr jelent meg a környéken. A rendőrséggel való kapcsolat másik jelentős momentuma az volt, hogy a hajléktalanok az egymás közötti konfliktusaikat képtelenek voltak maguk rendezni, ezért gyakran beárulták egymást, lehetőség szerint börtönbe juttatva az ellenfelet. Ez azt bizonyította, hogy a hajléktalanok között nem működtek a viták rendezését biztosító olyan mechanizmusok, melyek ugyanakkor a hagyományos cigány közösségekre jellemzőek voltak. A kutatók végül arra a következtetésre jutottak, hogy a család a rendőrséggel állt a legintenzívebb kapcsolatban anélkül, hogy ők maguk bűnözők lettek volna.^[16]

III. A MÁSODIK ÉVTIZEDRŐL RÖVIDEN

A Ligeti György és Márton Izabella nevéhez kapcsolódó vizsgálat szorosan kapcsolódott a Szabó Ildikó–Örkény Antal-féle kutatáshoz. A téma, a diákok és a pedagógusok jogának érvényesülése az iskolában már ekkor kiemelt jelentőségű volt. Figyelemreméltó az is, hogy a kutatók egy összetett módszert alkalmaztak, amelyben a kvantitatív módszerrel végzett adatfelvételt összekapcsolták a kvalitatív módszerekkel, például résztvevő-megfigyeléssel, interjúk készítésével és tartalomelemzéssel. A jogismerettel kapcsolatos kérdésekre

[16] H. Szilágyi, 2021, 55-56.

adott válaszok alapján a diákok leginkább a diákönkormányzat jogaival voltak tisztában, legkevesebbet a hatalmi ágak funkciójának és elválasztásának kérdéseiről tudtak. Ez utóbbi vonatkozásában az eredmények hasonlóak a Szabó-Örkény-féle kutatásához, és ugyancsak keveset változott a diákoknak a halálbüntetésre vonatkozó véleménye a két kutatás között eltelt fél évtized folyamán, tekintettel arra, hogy a megkérdezettek 67,2%-a visszaállította volna a halálbüntetést. Mindezek mellett változatlan képet mutatott a cigánysággal szembeni előítélet jelentős mértéke, mivel a megkérdezettek 74,7%-a válaszolta, hogy „nem venné szívesen, ha egy általuk cigánynak tartott fiatal a barátjuk lenne”. Érdekes megállapítása volt a kutatásnak az is, hogy a jogismeret mértékének alakulására vonatkozó kérdésen kívül az elemzők nem találtak szignifikáns összefüggést a halálbüntetés visszaállításával, a homoszexuálisok házasságkötésének engedélyezésével, az abortusz betiltásával, valamint a cigányok megítélésével kapcsolatos vélemények és az egyes iskolatípusok között.^[17]

A Kelemen László által vezetett, szervezett és finanszírozott kutatás célcsoportja a joghallgatók voltak. Kelemen először 2007-ben, másodszer 2012-ben végzett vizsgálatot első- és ötödéves joghallgatók között. A vizsgálat módszertanát több összetevő határozta meg:

- a kvantitatív, kérdőíves metódus alapulvétele, s ezzel összefüggésben a kérdőív tematikájának kidolgozása,
- a survey-típusú adatfelvételi technika választása annak érdekében, hogy a válaszadók körülményeinek és vélekedéseinek változása időben összehasonlítható legyen, tehát a longitudinális vizsgálatok megalapozása,
- a részminták meghatározása nem csupán az időbeli összehasonlítás lehetőségének biztosítása,
- a laikus és a professzionális jogszemlélet különbségeinek feltárása, illetve a jogászképzés hatékonyságának vizsgálata.^[18]

A kutatási projekt első adatfelvételében az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem vett részt, az előbbiből 150 első-, az utóbbiból 100 ötödéves joghallgató. A kérdőív először a közéleti tájékozottságra, majd a politikai attitűd felderítésére összpontosított, ezután következtek a szakmai ismeretek, az igazságszolgáltatás, a bűnözés és a bűnmegelőzés kérdései, végezetül pedig a jövőbeli pályafutásra vonatkozó információk. A felvett adatok értékelése után a legfontosabbnak az látszott, hogy a jogszemlélet kialakulásának ezen átmeneti szakaszában a szoros értelemben vett jogi ismeretek gyarapodása lényegesen nem befolyásolta a jogász hivatásba belépő új nemzedékek jogra vonatkozó elképzeléseit. Lényegesen nagyobb hatással volt a válaszadók jogra vonatkozó vélekedéseinek alakulására a politikai értékrendjük, a közéleti tájékozottságuk és az anyagi helyzetük.^[19]

[17] H. Szilágyi, 2021, 57-58.

[18] Kelemen, 2009, 74-91.

[19] Kelemen, 2009, 74-91.

Gajdusчек György szerint Kelemen nem alkalmazott kutatásai során bonyolultabb elemzéseket, nem reflektált az értékelésekben fellelhető ellentmondásokra. Gajdusчек összességében megbízhatónak érzi a kutatást „hobbiból űző” Kelemen publikációit, ugyanakkor helyenként kritikai élel hiányolja az adatok összetettebb elemzését.^[20]

Ugyancsak a jogi szocializáció kérdésköréhez kapcsolódott az Örkény Antal és Székelyi Mária vezette, a „generációs igazságosság” problémájával foglalkozó, országosan reprezentatív mintára 2008-ban folytatott kutatás, amelynek alapvető célja a különböző generációknak a nyugdíj- és az oktatási rendszerre vonatkozó megítélésének feltárása és elemzése volt.^[21]

Az ezredfordulót követő évtizedben indult meg a jogi nyelvhasználat kutatása is, amely teljesen új területet tárt fel a hazai jogszociológiai kutatások számára. Az egyik ilyen projekt a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jobbölcséleti és Jogszociológiai tanszékén indult, Szabó Miklós és Vinnai Edina kezdeményezésével. Az empirikus kutatások első fázisa 2000 és 2003 között zajlott, melyben két nyelvész, Dobos Csilla és Sajgál Mónika is részt vett. Az adatfelvétel második szakasza 2014-ben kezdődött, s az elmélet invenciók begyűjtésére és összegzésére szolgáló nyitó konferencia anyaga „A jog nyelvi dimenziója” címmel került publikálásra.^[22]

A nyelvhasználat kérdéséhez kapcsolódóan nem szabad elfeledkeznünk Gyekiczky Tamás kutatásairól sem, amelyek 1994 és 1996 között zajlottak az ELTE Szociológiai Intézetének megbízásából, de az eredmények összefoglaló bemutatására csupán 2003-ban, a Szabó–Vinnai-féle kutatás első hullámával egyidőben került sor. A vizsgálat alapkérdése a jogászok politikai intézményrendszerre és a társadalomszervezésre vonatkozó elképzeléseinek bemutatása volt. A kiindulópontot a jogász elit tudásszociológiai szempontú meghatározása adta: ez az elitcsoport a jogászságon belül a jogalkotási folyamatban aktívan közreműködők csoportját jelentette, azaz nem a hagyományos szociológiai megközelítéshez csatlakozott, amely az elitek meghatározásánál a képzettséget, foglalkozást és a társadalmi státusz más elemeit veszi alapul.^[23] Gajdusчек György kritikusan úgy vélte, hogy Gyekiczky fogalom meghatározása nem világos, s nem lehet tudni, hogy a jogászelit vajon a jogászság elitjére utal, avagy a jogászságra általában.^[24]

A Kádár-éra állami- és társadalmi szerveződésének továbbélését állította fókuszba Sajó András 2008-ban megjelent kutatása is. Az elemzés empirikus alapjait tekintve Sajó elsősorban a kortárs hazai politikai és gazdaság-szociológiai kutatásokra támaszkodott, saját korábbi művei közül a „A jogosultság-tudat vizsgálatára” hivatkozott. H. Szilágyi László szerint Sajó elméleti alapozásának egyik szembeötlő gyengesége, hogy a jóléti állam fogalma a megfelelő államel-

[20] Gajdusчек, 2016, 12.

[21] Örkény – Székely, 2011, 16-17.

[22] Szabó, 2015, 179-188.

[23] H. Szilágyi, 2021, 61-65.

[24] Gajdusчек, 2016, 3.

méleti tájékozódás hiányában kidolgozatlan, valamint Sajó gondolatmenetének ellentmondása az is, hogy nem teszi világossá, hogy a jóléti rendszer megvalósításán nem az állam számára rendelkezésre álló anyagi források szabnak korlátot, hanem a társadalomszervezés és a politika történeti hagyományai. A tanulmányt a kritikák ellenére nagy hatásúnak tekintik a szakemberek, mert kijelölte a magyar társadalom jogtudat-vizsgálatának legfontosabb csomópontjait, ezek köré szerveződhetnek a későbbi kutatások, s ezekre összpontosíthatnak napjaink vizsgálatai is. Sajó feltevéseinek alapvetése az, hogy az állami működés zavarai tulajdonképpen a társadalmi szerveződés ellentmondásaiból következnek, s innen folytatja a Kádár-kor társadalmi-politikai örökségének bemutatását, a következmények számbavételével. A következő lépés a társadalmi élet átpolitizálódásának és a politikai élet szociális szerveződésre gyakorolt hatásainak megvilágítása, amelynek a legfőbb terepe a jóléti szolgáltatások területe, ahol kialakul a társadalmi kohéziót és a gazdasági hatékonyságot egyaránt lerontó szervezeti működés, amelyet támogat a társadalom egoista és infantilis lelkiállapota. A rendszerváltoztatás történeti mozgásában szemlélve Sajó rámutat a jogállami értékek meghamisítására is. A jogi szabályozás aspektusából tekintve ez azt jelenti, hogy az állami normák tömeges, mindennapos megszegése az állami működés részévé válik, a normaszegés a címzettek oldalán elkerülhetlenné válik, amihez az állami szervek maguk asszisztálnak. Az eszmefuttatás zárásaként Sajó egy óvatos, visszafogott programot ajánl a jogalkotó elit figyelmébe. Amennyiben a jogi szabályozás hatékonyságát fokozni kívánják, akkor:

- átláthatóvá kell tenni az állami működést, a döntéseket és azok megvalósítását,
- a kellő rálátással rendelkező érintetteket be kell vonni a döntési folyamatokba,
- meg kell teremteni az intézményi stabilitás, állandóság garanciáit.^[25]

Ezek a minimális feltételei az állam iránti bizalom helyreállításának, amely nélkül viszont lehetetlen kilábalni a negatív körfolyamatok csapdájából.^[26]

„Rendnek lennie kellene” című munkájában Gajdusчек György már jelzi Sajó fenti álláspontjához való kapcsolódását. E kötődés két területen is megmutatkozik: egyrészt a közigazgatási szervek ellenőrzési és bírságolási tevékenységének vizsgálatán keresztül annak megvilágításához járul hozzá, hogy az állami szervek miként asszisztálnak a tömeges jogszabálysértéshez, másrészt, hogy a jogállami formák túlhajtása miként fékezi a hatékony igazgatási munkát. A Gajdusчек által irányított kutatás azonban nemcsak tartalmi, hanem módszertani szempontból is figyelemre méltó volt, mivel a vizsgálatot több módszer összehangolt alkalmazásával végezték. Egyrészt a kiválasztott közigazgatási területeken 2006 júniusa és 2007 júliusa között esettanulmányokat készítettek, amiket az egyes igazgatási területeken dolgozó szakemberekkel készített

[25] H. Szilágyi, 2021, 66-67.

[26] H. Szilágyi, 2021, 65-67.

interjúkkal ellenőriztek, illetve egészítették ki. Ezen túlmenően a témához kapcsolódó igazgatási joganyag, valamint a Heti Világgazdaság és a Népszabadság témához kapcsolódó cikkeinek kódolását, statisztikai jellegű és számítógépes szoftverrel támogatott tartalomelemzését is elvégezték. Gajdusчек a komplex módon lefolytatott kutatás ellenére a releváns empirikus kutatások hiánya miatt csak néhány feltevést fogalmazott meg az értékelés során. Az első az volt, hogy az állammal szembeni gyanakvás hagyományos és általános Magyarországon. A második szerint a rendszerváltást követően az állampolgárok magatartását a korábbiakhoz képest is egyre kevésbé jellemzi az önkéntes jogkövetés, a harmadik feltételezés az volt, hogy a rendszerváltást követően kialakult társadalmi helyzet polarizálta a társadalmat: a legszegényebbekre és leggazdagabbakra.^[27]

A vizsgálat során Gajdusчек a jogi gondolkodás sajátosságait is elemezte és értékelte, külön figyelmet fordított az úgynevezett „hiperjogállamiság” jelenségére. Ennek lényege az, hogy az egyéni jogokat túlhangsúlyozták a társadalmi érdekek rovására, s ezt a folyamatot a jogi gondolkodás túlhajtott formalizmusa és valóságidegensége is támogatta. A „hiperjogállamiság” úgy hat, hogy a közigazgatás eljogiasodik, s háttérbe szorulnak a gyakorlati, társadalmi szerepei. A „hiperjogállami” szemléletben a közigazgatás, amely nem kizárólag jogi munkát végez s jogi feladatokat lát el, az utolsó helyre kerül a hatalmi ágak rangsorában. Az elemzés végén azt vizsgálta a szerző, hogy a „hiperjogállamiság” miként hat a köztisztviselők mentalitására. Megállapította, hogy a jogi ismeretek jelentőségének megnövekedése nem segítette, hanem inkább elbizonytalanította az ügyintézőket. Az egyéni jogok kiszélesedése és azok megerősített garanciái el lehetetlenítették a valódi igazgatási munkát, a társadalmi célok megvalósítását. Fontos megállapítása volt a kutatásnak az is, hogy a hivatástudat és az igazgatási munka eredménytelenségéből komoly lelki defektusok alakulnak ki a köztisztviselőknél. Komoly kritikája volt a rendszernek, hogy a jog Magyarországon a jogérvényesítésnek nem eszköze, hanem gátja, s maga a jog a jog érvényesítésének legfőbb akadálya. Így tehát a jog nem megoldása a problémának, hanem maga a probléma. Ez valójában azt jelenti, hogy létezik papíron egy „hiperjogállam”, miközben a gyakorlatban a jogbiztonság, a jogegyenlőség egyáltalán nem valósul meg.^[28]

IV. A HARMADIK SZAKASZ SAROKPONTJAI

Az ezredfordulót követő jogtudatkutatások történetében új fejezetet nyitó kutatást Kelemen László vezetett 2010-ben.^[29] A vizsgálat fő kérdése továbbra is a laikus és a professzionális jogszemlélet összevetése volt, azonban a laikusokat

[27] H. Szilágyi, 2021, 68-69.

[28] H. Szilágyi, 2021, 69.

[29] Kelemen, 2010, 9-11.

korábban megjelenítő, 150 fős joghallgatói minta helyébe egy országos, reprezentatív minta került, így lehetőség nyílt arra, hogy a magyar társadalom véleményét tartalmi szempontból átfogóan feltárja a kutatás. Az összevetésben az ötödéves joghallgatók csoportját pedig egy 100 fős jogász minta váltotta fel, s az átdolgozott kérdőívből kimaradtak a jogismeretet és a politikai tájékozottságot objektíven mutató kérdések. Újszerű volt az is, hogy egy nemzetközi kutatáshoz illeszkedve megjelentek globalizációra vonatkozó kérdések. Helyet kaptak a kutatásban az információszerzésre vonatkozó, valamint az igazságszolgáltatással, a bűnözéssel és a bűnmegelőzéssel kapcsolatos kérdéscsoportok is. A tartalmi változások eredményeként az elméleti vizsgálódás súlypontja is áttevődött a társadalomlélektan problémáira. A munka jelentőségét fokozta az a tény, hogy ez volt a rendszerváltást követően az első, a magyar lakosság egészét reprezentáló mintára lefolytatott jogtudatkutatás, amit Kelemen egy 2018-as adatfelvétellel longitudinálissá fejlesztett, így további kutatások számára nyitott teret.^[30]

Gajduschek véleménye szerint a rendszerváltoztatás utáni időszak legjelentősebb jogtudat-vizsgálatai Berkics Mihály nevéhez fűződnek, aki „Laikusok és jogászok nézetei a jogról” című tanulmánykötetében összegezte azokat.^[31] Berkics modern módszerekkel (pl. faktoranalízis) vizsgálta a legalapvetőbb jogi kérdések mögöttes értékendjeit, és megdöbbentő megállapításokra jutott. Az egyik reprezentatív mintában megkérdezettek 73%-a mondta azt, hogy „jogai csak annak legyenek, aki a kötelességét is teljesíti”. Ugyanez a 73% egyetértett azzal, hogy „vannak olyan szabadságjogok, amelyek mindenkinek egyenlően járnak”. Elképesztő értékellentmondás, s ilyenekből többre is fény derült a statisztikai elemzésekben. Berkics vizsgálatából az is kiderült, hogy a magyar társadalomból hiányzik a rendszerigazoló attitűd, ami azt jelenti, hogy az emberek nagy része nem fogadja el a saját helyét a társadalomban, igazságtalannak tartja a társadalom működését, nem bízik a jogintézményekben, a politikában, általános az úgynevezett „igazságtalanság élmény” az emberek között.^[32]

V. ÖSSZEGRÖZÉS

A fentiekben azokat a jogtudatkutatókat emeltem ki, amelyeket a szakma mai kiváló képviselői munkájuk során a legfontosabbnak tekintettek. Mivel a jogtudat számos tudomány tárgyát képezi, csak a jogtudományon belül született vizsgálatokról és az általam is fontosabbnak vélt társadalomtudományi elemzésekről készítettem rövid áttekintést. Az anyag készítése közben, a több évtizedes kutatómunka sarkpontjainak áttekintése során alakult ki az a véleményem, hogy a jog és a társadalom olyan szorosan kapcsolódik össze, hogy a ket-

[30] H. Szilágyi, 2021, 69-70.

[31] Gajduschek, 2016, 18.

[32] Berkics, 2015, 141-159.

tőt alapvetően nem is lehet egymás nélkül vizsgálni. A jogtudat vagy jogi kultúra vizsgálata egy adott társadalomban segítheti annak megismerését, jogintézményeinek működését, hatékonyságukat vagy éppen hiányosságaikat. Nyilvánvalóvá vált számomra az is, hogy a jogi kultúra formálódása több szinten folyik, s ezek a szintek folytonos kölcsönhatásban vannak egymással. Az egyén jogi kultúrája, ami a jogra vonatkozó ismeretek, akarati és érzelmi elemek együttese, az egyén lélektani jellemzői alapján szerveződik. Az egyéni jogtudat elválaszthatatlan a társadalmi jogtudattól, amely viszont szintén elválaszthatatlan a jogi kultúrától. Mindebből viszont az következik, hogy az egyéni és társadalmi jogtudat, valamint a jogi kultúra igazodik a társadalmi szerkezethez. A jogtudat vizsgálata ilyenformán elválaszthatatlan a jogi intézményrendszer vizsgálatától is. Nem férhet kétség tehát ahhoz, hogy van értelme, létjogosultsága és jelentősége a további jogtudat kutatásoknak, hiszen ezt igazolják a hazai és nemzetközi szakirodalomban megfogalmazott elméleti kérdések és lehetséges kutatási irányok is.^[33]

IRODALOM

- Berkics Mihály (2015): Laikusok és jogászok nézetei a jogról. In: Hunyady György – Berkics Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Csepeli György – Örkény Antal (1990): Jogtudat és előítélet Magyarországon. In: *Világosság*. 31. évf., 1990/8-9. sz.
- Gajduschek György (2016): Empirikus jogtudat kutatás Magyarországon 1990 után. In: *MTA Law Working Papers*. 2016/11. sz.
- H. Szilágyi István (2021): Jogi kultúra, vagy társadalmi jogtudat? In: *ACTA HUMANA*. 2021/3. sz.
DOI: <https://doi.org/10.32566/ah.2021.3.4>.
- H. Szilágyi István (2021): Jogtudat kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően I. In: *Iustum Aequum Salutare*. XVII. 2021/4. sz.
- Kelemen László (2009): *Joghallgatók a jogról*. Sprinter Kiadói Csoport, Budapest.
- Kelemen László (2010): *Miként vélekedünk a jogról?* Line Design Kiadó, Budapest.
DOI: <https://doi.org/10.1556/ajur.53.2012.3.6>.
- Kormány Attila (1998): Empirikus vizsgálat a jogismeretről és jogtudatról. In: *Jogi Tanulmányok*. 1998/1. sz.
- Örkény Antal – Székely Mária (2011): *Az igazságosság labirintusaiban: Társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. század Magyarországnán*. Sík Kiadó, Budapest.
- Sajó András (1997): Droit positif et représentations individuelles du system juridique chez les jeunes hongrois. In: Kourilsky-Augeven, Chantal (ed.): *Socialisation juridique et la conscience du droit: Attitudes individuelles, modèles culturels et changement social*. Maison des Sciences de l’Homme, Réseau Européen Droit et Société, Paris.
- Szabó Miklós (2015): A jogi nyelv erőtere. In: Szabó Miklós (szerk.): *A jogi nyelv dimenziója*. Bíbor Kiadó, Miskolc.

[33] H. Szilágyi, 2021, 111.

- Szabó Ildikó – Örkény Antal (1998): *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Minoritás Alapítvány, Budapest.
- Török Helga – Badó Attila (1997): Ügyvédkép a Csongrád megyei gazdasági vezetők körében. In: *Bírák Lapja*. 1997/7. sz.
- Visegrády Antal – Schadt Mária: A pécsi joghallgatók jogtudatának néhány vonása. In: *Felsőoktatási Szemle*. 1985/12. sz.
- Visegrády Antal – Schadt Mária (2000): Egyetemi hallgatók jogtudata, jogismerete. In: *Magyar Jog*. 2000/12. sz.

Szerényi Gábor grafikája